

ΥΠΑΡΧΕΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ;

Τὸν περασμένο αἰῶνα οἱ ἑλληνικὲς σπουδὲς σημείωσαν μεγάλη ἐπίδοση. Στὴν ὑπερβολή της ἡ κίνησις αὕτη παρεγνώρισε τὴν πνευματικὴν κληρονομίαν ποὺ δημιούργησεν ἡ χριστιανικὴ παράδοσις καὶ ἔξακολουθοῦσε, μὲ τὴν προκινῆσιν τοῦ Ντεκάρι, νὰ βλέπῃ μὲ κάποια περιφρόνησις τὸ φιλοσοφικὸν—θὰ ἀσχοληθῶμε ἐδῶ μόνον μὲ τὴν φιλοσοφίαν—ἔργον τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων, τὴν σχολαστικὴν φιλοσοφίαν. Ἀνάλογη σιῶσις τηροῦσιν καὶ φιλοσοφικὲς ἀπόψεις ποὺ εἶχαν μεγάλη ἀπήχησιν, ὅπως ὁ ὕλισμός καὶ ἡ θετικὴ φιλοσοφία τοῦ Κόντ (Comte). Παράλληλα ὅμως ὁ ἴδιος αὐτὸς αἰῶνας εἶναι μιὰ μεγάλη, ἡ μεγαλύτερη ἴσως, ἐποχὴ ἱστορικῶν ἐπιδόσεων. Γιὰ πρώτη φορά, σὲ τόση ἔκτασις καὶ τόσο ἔντονα, ὁ ἱστορικὸς νοῦς ἀποπειράθη μὲ ἴση ἀντικειμενικότητα νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ φωτίσῃ μὲ τὸ κριτικὸν καὶ ἐρευνητικὸν του βᾶδισμα ὅλον τὸ παρελθόν, σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Ἔτσι στράφηκε μὲ ἰδιαίτερη προσοχὴ εἰς τὴν ἐρευναν καὶ μελέτην καὶ τῆς σχολαστικῆς καὶ γενικὰ τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γενικὸν γιὰ ἱστορικὰς ἐρευνὰς ἐνδιαφέρον ἡ στροφὴ αὕτη πρὸς τὴν χριστιανικὴν φιλοσοφίαν ἔχει βέβαια καὶ ἰδιαίτερα κίνητρα. Νὰ φέρῃ λόγον χάρις εἰς τὸ προσκλήναι τῆς πνευματικῆς ζωῆς τὸν μεταφυσικὸν ἄνθρωπον, αὐτὸν ποὺ ὁ ἐπιστημονισμὸς τῆς θετικῆς φιλοσοφίας παραμέριζεν ἐντελῶς. Ἀλλὰ δὲ θὰ σταματήσωμε τώρα σ' αὐτὸ τὸ σημεῖον, γιατί ἡ ἀνάπτυξις του θὰ μᾶς ἔφερε ἔξω ἀπὸ τὸ θέμα μας.

Ὅταν πλήθυναν οἱ ἱστορικὲς ἐργασίαι ποὺ ἀναφέρονταν εἰς τὴν μεσαιωνικὴν καὶ γενικὰ τὴν χριστιανικὴν φιλοσοφίαν τότε διατυπώθη τὸ ἀκόλουθον ἐρώτημα : Ὑπάρχει πραγματικὰ χριστιανικὴ φιλοσοφία ; Τὸ ἐρώτημα ἔδωκε ἀφορμὴν εἰς μακρὰ συζήτησιν. Μπῆκαν ἐπὶ τάπητος πολλὰ ζητήματα, διατυπώθηκαν ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις, πολύτιμες γιὰ τὴν διευκρίνισιν καὶ τῶν δύο ὅρων ποὺ περιέχει ἡ ἔκφρασις χριστιανικὴ φιλοσοφία καὶ ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ δοθῇ εἰς τὸ ἐρώτημα ἀπάντησις ὅχι στενὰ ἀποκλειστικῆ, ὅπως ἄλλοτε.

Ἐπειδὴ ἡ παροῦσα ἐργασία ἀναφέρεται εἰς θέματα χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς (πάλιν χριστιανικῆς δηλαδὴ) φιλοσοφίας, θεώρησα καλὸν νὰ παρουσιάσω συνοπτικὰ τὸ πολὺν ἐνδιαφέρον αὐτὸ θέμα. Ὁ ἀναγνώστης ἔτσι θὰ παρακολουθοῦσε πρὸς κατατοπισμένον τὰ θέματα ποὺ ἀκολουθοῦν. Πολύτιμη βοήθεια γιὰ τὴν συνοπτικὴν ἐκθεσιν ποὺ θὰ

δώσω βρήκα στο έργο του Etienne Gilson, *L' esprit de la philosophie médiévale* (1). Τα δυο πρώτα κεφάλαιά του είναι αφιερωμένα στο θέμα μας. Και στο τέλος του πρώτου τόμου περιτίθεται αναλυτική πλούσια βιβλιογραφία, στην οποία μπορεί να ανατρέξει, όποιος θά ήθελε ιδιαίτερα να ασχοληθῆ με τὸ θέμα.

Ἄς ἐρωθωμε τώρα στο ερώτημα πὸν διατυπώθηκε. Ἡ ἔκφραση χριστιανική φιλοσοφία φαίνεται πολὺ φυσική. Ἡ συζήτηση ὅμως πὸν ἔγινε ἔδειξε ὅτι εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ τὴν ὀρίσωμε. Δὲν εἶναι δυνατό φυσικὰ νὰ ἀμφισβητηθῆ ὅτι εἴχαμε φιλοσοφική κίνηση στο Βυζάντιο, στο Δυτικὸ Μεσαίωνα στοὺς Ἄραβες καὶ τοὺς Ἰουδαίους, (τὴν ἴδια δυσκολία προβάλλουν καὶ οἱ ἔκφράσεις Μωαμεθανική καὶ Ἰουδαϊκή φιλοσοφία), καὶ ὅτι ἄσκησιν ἐπίδραση ἢ μιὰ πάνω στὴν ἄλλη. Τὸ ερώτημα πὸν μπῆκε οὔτε ἀμφισβητεῖ, οὔτε μπορεί νὰ ἀμφισβητηθῆ αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ γεγονός. Προχωρεῖ σὲ ἓνα ἄλλο πολὺ σοβαρὸ σημεῖο. Ἐρωτοῦν: ἡ ἔκφραση χριστιανική φιλοσοφία ἔχει νόημα; λέγει τίποτε; Δὲν ῥωτοῦν ἂν ὑπῆρξαν χριστιανοὶ φιλόσοφοι, ἀλλὰ ἂν ὑπάρχουν φιλόσοφοι χριστιανοί. Ὅπως λέμε δηλαδὴ φιλόσοφοι ἰδεαλιστές, φιλόσοφοι ἐμπειρικοί, ἐρωτοῦν ἂν μπορούμε νὰ πῶμε καὶ φιλόσοφοι χριστιανοί, καὶ νὰ ἔχη κάποιο νόημα ὁ ὅρος, νὰ ὑποδηλώνη δηλαδὴ ὀρισμένη φιλοσοφική στάση. Πιὸ πέρα, ἂν ἡ σχολαστική φιλοσοφία εἶναι πραγματικὰ φιλοσοφία.

Οἱ κυριότερες ἀπαντήσεις πὸν δόθηκαν στο ερώτημα, ἔτσι βαλμένο, εἶναι οἱ ἀκόλουθες. Ἄρκετοὶ ἱστορικοὶ τῆς φιλοσοφίας διαπιστώνουν ὅτι δὲν ὑπῆρξε φιλοσοφία στο Μεσαίωνα, φυσικὰ οὔτε καὶ στο Βυζάντιο. Ράκη ἑλληνικῶν φιλοσοφιῶν, κομμάτια πότε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα πότε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀδέξια ριμμένα στο σῶμα τῆς θεολογίας, αὐτὸ σχεδὸν εἶναι, λέγουν, ὅτι μᾶς ἔδωσαν. Δὲ συναντοῦμε στο Μεσαίωνα καμμιά φιλοσοφία θεμελιακὰ χριστιανική καὶ ἀληθινὰ δημιουργική. Ὁ χριστιανισμός, προσθέτουν, δὲν ἐπλούτισε καθόλου τὴ φιλοσοφική κληρονομία τῆς ἀνθρωπότητας.

Αὐτὸ πὸν οἱ ἱστορικοὶ τῆς φιλοσοφίας πιστεύουν ὅτι διαπιστώνουν ἔρχονται οἱ φιλόσοφοι καὶ προσπαθοῦν νὰ τὸ ἐξηγήσουν. Δὲν πικρατεῖται, λέγουν, στὴν ἱστορία χριστιανική φιλοσοφία, γιατί ἡ ἔννοια αὐτὴ εἶναι ἀντιφατική. Οἱ καθαροὶ ὀρθολογιστές, ἐκεῖνοι δηλαδὴ πὸν δέχονται ὅτι ὁ λόγος πρέπει νὰ εἶναι κριτῆς τῶν πάντων, λένε ὅτι ἀνάμεσα στὴ θρησκεία καὶ τὴ φιλοσοφία ὑπάρχει οὐσιαστική διαφορὰ

1. Paris, 1932, J. Vrin.

πὸ κάνει ἀδύνατη κάθε συνεργασία. "Όλοι τους δέχονται ὅτι ἡ θρησκεία δὲν ἀνήκει στὴν τάξη τοῦ λόγου, ὁ λόγος λοιπὸν, πὸ ἀνήκει στὴν τάξη τῆς φιλοσοφίας, δὲν μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν τάξη τῆς θρησκείας. Δὲ θὰ ἐρχόταν, προσθέτουν, στὸ νοῦ κανενὸς νὰ μιλήσῃ σήμερον γιὰ χριστιανικὰ μαθηματικά, χριστιανικὴ βιολογία, χριστιανικὴ ἰατρική. Διότι τὰ μαθηματικά, ἡ βιολογία καὶ ἡ ἰατρική εἶναι ἐπιστῆμες καὶ ἡ ἐπιστήμη εἶναι ριζικὰ διάφορη ἀπὸ τὴ θρησκεία καὶ στὰ συμπεράσματα καὶ στὶς ἀρχές της. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, συμπεραίνουν, καὶ ἡ ἔκφραση χριστιανικὴ φιλοσοφία δὲν εἶναι λιγώτερο παράλογη καὶ ἀντιφατικὴ καὶ τὸ κλύτερο πὸ ἔχομε νὰ κάμωμε εἶναι νὰ τὴν ἐγκαταλείψωμε. Ἐνακύπτει, ὅπως βλέπομε, στὴ συζήτηση τοῦ θέματός μας τὸ περίφημο πρόβλημα: θρησκεία καὶ ἐπιστήμη, πίστη καὶ λόγος, πὸ τόσο ἀπασχόλησε τὴ σκέψη στοὺς νεώτερους χρόνους.

Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι καὶ ὅσοι καλλιεργοῦν τὴ χριστιανικὴ φιλοσοφία κατὰ τὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια, οἱ ὀπίδοι λόγου χάρι τοῦ Ἁγίου Θωμᾶ, οἱ νέο-θωμιστές, καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Αὐγουστίνου δὲν κατώρθωσαν νὰ φτάσουν σὲ ἱκανοποιητικώτερα ἀποτελέσματα ὡς πρὸς τὸν ὀρισμὸ τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας. Οἱ ἀπόψεις μάλιστα τῶν πρώτων συγγενεῦουν πρὸς τὶς ἀπόψεις τῶν καθαρῶν ὀρθολογιστῶν. Ἐποστηρίζουν ὅτι ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινᾶτος εἶναι ὁ μόνος χριστιανὸς στοχαστῆς πὸ κατώρθωσε νὰ ἰδρύσῃ φιλοσοφία· ἀλλὰ ἡ φιλοσοφία τοῦ εἶναι μοναδικὴ γιατί εἶναι θεμελιωμένη σὲ καθαρὰ ὀρθολογικὸ πεδίο. Μόνον ὁ θωμισμὸς, λέγουν, εἶναι σύστημα σκέψεων πὸ τὰ συμπεράσματά του πηγάζουν ἀπὸ προκείμενες καθαρὰ λογικές. Ἐν, προσθέτουν, δὲν ἐρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὴν πίστη, εἶναι γιατί ἡ πίστη εἶναι ἀληθινὴ καὶ ἡ ἀλήθεια δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιφάσκη στὴν ἀλήθεια. Δέχεται μὲ ἄλλα λόγια ὁ θωμιστῆς, ὅτι ὁ θωμισμὸς εἶναι ἀβίαστη ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπινου λόγου, πὸ ὅλα τὰ ἀποδεικνύει χωρὶς νὰ προστρέχη στὴν πίστη. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι, ἂν ὁ θωμισμὸς εἶναι ἀληθινὴ φιλοσοφία δὲν εἶναι ἐπειδὴ εἶναι χριστιανικὴ, ἀλλὰ ἐπειδὴ εἶναι φιλοσοφία. Ὄστε ἀντὶ νὰ μᾶς ποῦν οἱ νέο-θωμιστές τί εἶναι χριστιανικὴ φιλοσοφία, τὴν ἀρνοῦνται ὅπως οἱ ὀρθολογιστές. Θέλουν μιὰ χριστιανικὴ φιλοσοφία ὑπὸ τὸν ὀρο ὅμως νὰ εἶναι μόνον «φιλοσοφία».

Ἐντίθετα οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Αὐγουστίνου δέχονται καθαρὰ ὅτι μόνος σκοπὸς των εἶναι νὰ ἀκολουθοῦν τὴν πίστη. Ἐνάμεσα στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, πὸ στηρίζονται μόνον στὸ λόγο, καὶ σὲ μᾶς μεσολαβεῖ ἡ χριστιανικὴ ἀποκάλυψη, πὸ ἔφερε βαθειὰ μεταβολή.

στούς ὄρους μέσα στούς ὁποίους ἐνεργεῖ ὁ λόγος, ἔδωσε μιὰ νέα πνευματικὴ δραση. Αὐτὸ εἶναι γεγονός. Πῶς εἶναι δυνατὸ λοιπὸν ἐκεῖνοι ποὺ ἔχουν τὴν ἀποκάλυψη νὰ φιλοσοφοῦν ὅπως ἐκεῖνοι ποὺ δὲν τὴν εἶχαν ; Οἱ πλάνες ἴσα ἴσα τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι οἱ πλάνες τοῦ καθαροῦ λόγου. Καὶ κάθε φιλόσοφος ποὺ θὰ ἰσχυρισθῆ ὅτι εἶναι αὐτάρκης θὰ ξαναπέση στὶς ἴδιες, ἢ καὶ σὲ ἄλλες χειρότερες. Ἔτσι ἡ μόνη ἀσφαλὴς μέθοδος ἀπὸ δῶ καὶ πέρα εἶναι νὰ ἔχουμε γιὰ ὁδηγὸ μὲς τὴν ἀποκάλυψη καὶ νὰ προσπαθοῦμε νὰ ἐπιτύχουμε κάποια κατανόηση τοῦ περιεχομένου της. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ κατανόηση τῆς Ἀποκάλυψης εἶναι ἡ φιλοσοφία. Μιὰ τέτοια στάση ὅμως ἀρνεῖται τὴ φιλοσοφία, τὴ φυσικὴ δηλαδή καὶ εὐλογη κίνηση τοῦ στοχασμοῦ. Ὡστε οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Αὐγουστίνου, ἀντίθετα πρὸς τοὺς νεο-θωμιστές, δέχονται χριστιανικὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ ὑπὸ τὸν ὄρο νὰ εἶναι μόνο χριστιανικὴ καὶ νὰ πάψη νὰ εἶναι φιλοσοφία.

Ὅλες αὐτὲς οἱ ἀπαντήσεις, ποὺ εἶναι καὶ οἱ κυριώτερες, ἀδυνατοῦν, ὅπως βλέπομε νὰ ὁρίσουν τὴ χριστιανικὴ φιλοσοφία. Θὰ ποῦμε λοιπὸν ὅτι ὁ ὄρος αὐτὸς περιέχει πραγματικὴ ἀντίφαση, καὶ ὅτι δὲν ἔχει πραγματικὰ περιεχόμενο ; Ἄν προσέξουμε καλύτερα τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο καταλήγουν στὰ συμπεράσματά τους, δὲ θὰ δυσκολευτοῦμε νὰ πειρηθῶμε ὅτι εἶναι ἀποκλειστικός, θὰ λέγαμε μάλιστα δογματικός. Εἴτε ξεκινοῦν, ὅπως οἱ καθυροὶ ὀρθολογιστές, εἴτε καταλήγουν, ὅπως οἱ ἄλλοι, σὲ ἕνα ὄρισμὸ τῆς θρησκείας καὶ σὲ ἕνα ὄρισμὸ τῆς φιλοσοφίας ἢ τῆς ἐπιστήμης. Καὶ ἐπειδὴ οἱ ὄρισμοὶ τῶν αὐτῶν εἶναι ἀντιφατικοί, εἶναι φυσικὸ νὰ καταλήγουν σὲ ἀδιέξοδο, νὰ μὴ μποροῦν δηλαδή νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν ἀντίφαση ποὺ βρίσκουν ὅτι περικλείει ὁ ὄρος χριστιανικὴ φιλοσοφία. Δὲν πρόσεξαν ἀρκετὰ ὅτι στὸ ἐρώτημα ἂν ὑπάρχη χριστιανικὴ φιλοσοφία τὴν ἀπάντηση δὲ θὰ τὴ ζητήσωμε ἀπὸ λογικὴ διερεύνηση καὶ ἀνάλυση τῶν ὄρων, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα καὶ μόνο ἀπ' αὐτήν. Θὰ πρέπει δηλαδή νὰ ἐξετάσωμε ἂν, καὶ πότε ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη καὶ ἡ χριστιανικὴ πίστις εἶχαν ἀμοιβαῖες σχέσεις. Τί αἰσθάνονταν ὅτι ἔδιναν καὶ ἔπαιρναν ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Μόνο ἡ μεθοδικὴ ἐρευνα τῶν ἐρωτημάτων αὐτῶν θὰ μᾶς ἔδινε στερεὴ βάση γιὰ νὰ συλλάβωμε τὴν ἔννοια χριστιανικὴ φιλοσοφία. Τούτη εἶναι ἡ ἀποψη τὴν ὁποία ὑποστηρίζει καὶ ἀναπτύσσει ὁ Gilson. Καὶ στὸ πεδίο αὐτὸ ὅμως δὲν ἔλειψαν οἱ ἀρνητές, σοφοὶ δηλαδή ποὺ ἀρνοῦνται ὅτι εἶχαν ἀμοιβαῖες σχέσεις ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη καὶ ἡ χριστιανικὴ πίστις. Ἔτσι ὁ περίφημος Γερμανὸς θρησκευτολόγος Harnack ὑποστήριξε ὅτι ὁ χριστιανισμὸς τῶν πρώτων χρόνων εἶχε ἀποκλει-

στικά πρακτικό χαρακτήρα και ήταν ξένος πρὸς κάθε θεωρία. Καὶ τὴν ἀποψή του τὴν ἀκολοῦθησαν πολλοὶ ἄλλοι. Σὲ ὅσο σημεῖο ἐννοοῦν μ' αὐτὸ ὅτι ὁ χριστιανισμὸς δὲν εἶναι φιλοσοφία, κανεὶς δὲ θὰ εἶχε ἀντίρρηση. Τίποτε τὸ πιὸ φανερό. Ὅταν ὅμως ὑποστηρίζουν ὅτι ἀκόμη καὶ στὸ καθαρὰ θρησκευτικὸ πεδίο ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἔφερε μαζί του κανένα θεωρητικὸ στοιχεῖο, ἀλλὰ ἦταν «κίνηση ἀλληλοβοηθείας», τότε εἶναι φανερό ὅτι ξεπερνοῦν ὅσα ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα ἐπιτρέπει νὰ βεβαιώσωμε. Θὰ πρέπει τότε νὰ παρατρέξωμε πολλὰ κείμενα, ὄχι πιά χριστιανῶν φιλοσόφων, ἀλλὰ τῆς ἴδιας τῆς Καινῆς Διαθήκης ὅπως λόγου χάρι τὴν πρώτη καθολικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννου καὶ ὅλη τὴ μυστικὴ χριστιανικὴ θεωρία ποὺ θεμελιώθηκε πάνω σ' αὐτήν. «Ὁ Θεὸς, λέγει, φῶς ἐστὶν καὶ σκοτία ἐν αὐτῷ οὐκ ἔστιν οὐδεμία. Ἐὰν εἴπωμεν ὅτι κοινωνίαν ἔχομεν καὶ ἐν τῷ σκότει περιπατῶμεν, ψευδόμεθα καὶ οὐ ποιοῦμεν τὴν ἀλήθειαν. Ἐὰν δὲ ἐν τῷ φωτὶ περιπατῶμεν ὡς αὐτὸς ἐστὶν ἐν τῷ φωτὶ, κοινωνίαν ἔχομεν μετ' ἀλλήλων καὶ τὸ αἷμα Ἰησοῦ τοῦ Υἱοῦ καθαρίζει ἡμᾶς ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας». Καί: «Ἡμεῖς οἶδαμεν ὅτι μεταβεβήκαμεν ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν, ὅτι ἀγαπῶμεν τοὺς ἀδελφούς· ὁ μὴ ἀγαπῶν μένει ἐν τῷ θανάτῳ. Πᾶς ὁ μισῶν τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ ἀνθρωποκτόνος ἐστίν, καὶ οἶδατε ὅτι πᾶς ἀνθρωποκτόνος οὐκ ἔχει ζωὴν αἰώνιον ἐν αὐτῷ μένουσαν». Αὐτὰ εἶναι θεωρητικὰ κείμενα, καὶ δὲν εἶναι τὰ μόνα. Θὰ πρέπει νὰ ξεχάσωμε ἀκόμη καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ Παύλου γιὰ τὴ θεία χάρι, πάνω στὴν ὁποία θεμελιώθηκε ἡ φιλοσοφία τοῦ Αὐγουστίνου. Ἀλλὰ καὶ τὸν πρόλογο τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου ποὺ περιέχει τὴ διδασκαλία περὶ τοῦ Λόγου καὶ πλῆθος διδασκαλίες τοῦ Χριστοῦ γιὰ τὸν οὐράνιο λόγου χάρι πατέρα, τὸν Θεὸν ποὺ εἶναι πρόνοια, γιὰ τὴν αἰώνια ζωὴ στὴν αἰώνια βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Θὰ ξεχάσωμε ἀκόμη ὅτι ὁ χριστιανισμὸς στὴν ἀρχὴ ἦταν πολὺ στενὰ δεμένος μὲ τὸν Ἰουδαϊσμὸ καὶ ὅτι ἡ Παλαιὰ Διαθήκη περιέχει πλῆθος νοήματα γιὰ τὸ Θεὸ καὶ γιὰ τὴν κυβέρνησι τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸ Θεό.

Ὅλα αὐτὰ, ἅς μὴν ἔχουν καθαρὰ φιλοσοφικὸ χαρακτήρα, εἶναι θρησκευτικὲς θέσεις μὲ θεωρητικὸ περιεχόμενον καὶ περιμένουν τὸ κατάλληλο ἔδαφος ποὺ θὰ βγάλῃ ἀπ' αὐτὰ τὶς φιλοσοφικὲς ἀπόψεις καὶ τὰ πορίσματα ποὺ περικλείουν. Ἐτσι θὰ ἐννοήσωμε τὴν ἐπίδραση ποὺ ἔχει ἐξασκήσει ἡ Γραφὴ στὴν ἐξέλιξη τῆς φιλοσοφίας. Γιὰ νὰ τὴν ἐξηγήσωμε εἶναι ἀρκετὸ νὰ διαπιστώσωμε ὅτι ὁ χριστιανικὸς βίος περιεῖχε εὐθύς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ θεωρητικὰ στοιχεῖα, ποὺ αὐτὰ ἀνοιξαν ὁριζόμενους νέους δρόμους στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη.

Κάτι τέτοιο ἔγινε πραγματικά; Ἐφῆρε δηλαδή ὁ χριστιανισμὸς μεταβολὴ στὸ δρόμο τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ἀνοίγοντας στὸ λόγο, μέσον τῆς πίστεως, προοπτικὲς ποὺ μόνος του ὁ λόγος δὲν τὶς εἶχεν ἀκόμη ἀνακαλύψει; Ἐνα ἀπλὸ βλέμμα, λέγει ὁ Gilson, στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας τῶν νεωτέρων χρόνων φτάνει νὰ μᾶς κίνη νὰ πιστέψωμεν ὅτι ἔτσι πραγματικά ἔγινε.

Εἶναι, νομίζω, πολὺ ἐνδιαφέρον νὰ παρακολουθήσωμε πῶς ὑποστηρίζει καὶ ἀποδεικνύει τὴ γνώμη αὐτή.

Ἐκλέγει γι αὐτὸ ἓνα σπουδαῖο φιλόσοφο, αὐτὸν ποὺ δίκαια θεωρεῖται ἰδρυτὴς τῆς νεώτερης φιλοσοφίας τὸν Γάλλον Descartes. Συνδέομε, λέγει, καὶ εἶναι πολὺ σωστό, τὴ μεγάλη ἀνάπτυξη τῆς φιλοσοφίας κατὰ τὸ 17^ο αἰῶνα μὲ τὴν ἀνάπτυξη γενικὰ τῶν φυσικῶν καὶ τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν. Σ' αὐτὸ κυρίως τὸ σημεῖο στηρίζει ὁ καρτεσιανισμὸς τὴν ἀντίθεσή του στὴ σχολαστικὴ φιλοσοφία. Ὅταν ὁμως βλέπομε ἔτσι τὰ πράγματα, βλέπομε μόνο τὰ μισά. Θὰ δοῦμε, παρατηρεῖ πολὺ ὀρθὰ ὁ Gilson, ὅλον τὸν Descartes καὶ ὅλη τὴ νεώτερη φιλοσοφία, ὅταν ἐξετάσωμε καὶ σὲ πιά σημεῖα ἀντιτίθεται ἢ ξεχωρίζει ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας μεταφυσικούς. Θὰ βροῦμε τότε ὅτι ὑπάρχει ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη στὸ Descartes κάτι τὸ διαφορετικὸ, τὸ νέο, καί, τὸ σπουδαιότερο, ὅτι αὐτὸ τὸ διαφορετικὸ καὶ τὸ νέο ὀφείλεται στὴ διεργασία τοῦ λόγου ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ πίστη. Μιὰ τέτοια ἔρευνα θὰ ἔδειχνεν, ὅτι ἡ νεώτερη φιλοσοφία ἀπὸ τὸν Descartes ὡς τὸν Kant καὶ πρὸ πέρα ὡς τὸν 19ον αἰῶνα,—γιατί ὄχι ὡς σήμερα, θὰ λέγαμε, ὡς τὸν James καὶ τὸν Bergson;—δὲ θὰ ἦταν ὅτι ἀκριβῶς εἶναι ἂν δὲν εἶχαν προηγηθῆ οἱ χριστιανικὲς φιλοσοφίαι ἀπὸ τοὺς πρώτους πρώτους αἰῶνες ὡς τὴν Ἀναγέννηση. Θὰ ἔδειχνε μὲ ἄλλα λόγια ὅτι στὴν ἐπίδραση τοῦ χριστιανισμοῦ ὀφείλει σὲ μεγάλο μέρος ἡ νεώτερη φιλοσοφία μερικὲς ἀπὸ τὶς κατευθυντήριες ἀρχὲς ποὺ τὴν ἐμπνέουν.

Ποιὲς εἶναι αὐτές; Ἐνας Γάλλος φιλόσοφος τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα μας ὁ Hamelin⁽¹⁾ μιλώντας γιὰ τὸν Descartes εἶπεν: «ἔρχεται ὕστερα ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, σὰ νὰ μὴν ὑπῆρχε τίποτε σχεδὸν ἀνάμεσα σὲ κείνους καὶ σ' αὐτόν...». Πῶς πρέπει νὰ ἐννοήσωμε, ἔρωτᾷ ὁ Gilson, αὐτὸ τὸ σχεδόν; Τί πρέπει νὰ περιλάβωμε δηλαδή μέσα σ' αὐτό; Πρέπει, λέγει, πρῶτα πρῶτα νὰ ὑπενθυμίσωμε τὸν τίτλο τοῦ ἔργου τοῦ Descartes «Στοχασμοὶ πάνω στὴ μεταφυσικὴ... ὅπου ἀποδεικνύεται ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς». Οἱ ἀποδείξεις ποὺ

1. Ἐγελιανός, σπουδαῖος μελετητὴς τοῦ Ἀριστοτέλη.

δίνει για τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ συγγενεύουν μὲ τὶς ἀποδείξεις ποὺ δίνουν ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινᾶτος καὶ ὁ Αὐγουστῖνος. Οὔτε εἶναι ἀδύνατο νὰ δεῖξωμε τί ὀφείλει ἡ καρτεσιανὴ θεωρία γιὰ τὴν ἐλευθερία στοὺς στοχασμοὺς τῶν χριστιανῶν φιλοσόφων γιὰ τὶς σχέσεις τῆς θείας χάριτος καὶ τοῦ αὐτεξουσίου. Ἀλλὰ ἀρκεῖ, προσθέτει, νὰ παρατηρήσωμε ὅτι ὅλο τὸ σύστημα τοῦ Descartes στηρίζεται στὴν ἰδέα ἑνὸς παντοδυνάμου Θεοῦ, ποὺ κατὰ κάποιο τρόπο δημιουργεῖ μόνος τὸν ἑαυτό του, ποὺ κατὰ μείζονα λόγο δημιουργεῖ τὶς αἰώνιες ἀλήθειες, ἀκόμη καὶ τὶς μαθηματικές, ποὺ δημιουργεῖ τὸ σύμπαν ἀπὸ τὸ τίποτε, καὶ τὸ διατηρεῖ στὴν ὑπαρξὴ μὲ ἀδιάκοπη δημιουργία κάθε στιγμῆ· χωρὶς αὐτὴν τὴν ἀδιάκοπη δημιουργία, λέγει ὁ Ντεκάρτ, ὅλα τὰ πράγματα θὰ ξανάπεφταν ἀμέσως στὸ μηδέν, στὸ χάος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὰ ἔφερε στὴν ὑπαρξὴ ἢ θέληση τοῦ Θεοῦ.

Τὸ πρόβλημα τῆς δημιουργίας δὲν ἀπασχόλησε μὲ τέτοιο πνεῦμα τοὺς Ἕλληνες φιλοσόφους. Εἶναι φανερὸ ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ντεκάρτ ἐξαρτᾶται ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὴ βιβλικὴ παράδοση καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη ποὺ τῆς ἔδωσαν οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ σχολαστικοί. Ἀλλὰ πῶς βλέπει ὁ Ντεκάρτ τὸ Θεὸ γενικά; Ἄπειρο, τέλειο, παντοδύναμο, δημιουργὸ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ποὺ ἔπλασε τὸν ἄνθρωπο «κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσίν» του καὶ διατηρεῖ ὅλα τὰ ὄντα μὲ τὴν ἴδια τὴ δημιουργικὴ πράξη ποὺ τὰ ἐγέννησε. Δὲν ξεχωρίζομε σ' αὐτὰ τὴν οὐσία καὶ τὰ κατηγορήματα τοῦ Θεοῦ τῶν χριστιανῶν; Ἄς βεβαιώνη ὁ Ντεκάρτ ὅτι σὲ τίποτε δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ Θεολογία οὔτε ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη, ὅτι ὅλες οἱ ἰδέες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ξεκινᾷ εἶναι ἰδέες σαφεῖς καὶ καθαρὲς τὶς ὁποῖες ἀνακαλύπτει μέσα του ὁ φυσικὸς λόγος, φτάνει νὰ ἀναλύσῃ λίγο καὶ μὲ προσοχὴ τὸ περιεχόμενό του. Ἄς τὰ βεβαιώνη αὐτὰ γεγονὸς μένει ὅτι οἱ ἰδέες αὐτὲς οἱ καθαρὰ νοητικὲς καὶ λογικὲς, ὅπως λέγει, συμφωνοῦν ἀκριβῶς μὲ κείμενα ποὺ εἶχε διδάξει ὁ χριστιανισμὸς, δεκάξι ὁλόκληρους αἰῶνες πρὶν ἀπ' αὐτόν, στὸ ὄνομα τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀποκάλυψης. Τούτῃ ἡ συμφωνία δείχνει καθαρὰ ὅτι στὸ χριστιανισμὸ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἡ διεργασία, ἡ προπαρασκευὴ τοῦ φιλοσοφικοῦ νοῦ τῶν νεωτέρων χρόνων, τουλάχιστο σὲ ὅσο σημεῖο καὶ στοὺς Ἕλληνες φιλοσόφους.

Τὸ σπουδαῖο εἶναι ὅτι, ἂν συνεχίσωμε τὴν ἐπισκόπησή μας στὴ νεώτερη φιλοσοφία, θὰ δοῦμε ὅτι ἡ περίπτωση τοῦ Ντεκάρτ δὲν ἀποτελεῖ ἐξίχρηση· εἶναι σχεδὸν ὁ κανόνας. Ὁ Μαλεμπράνς, ὁ Μπέρκελεϋ, ὁ Χιούμ, ὁ Λάϊμπνιτς—χωρὶς νὰ ἀναφέρωμε τὸν Πασκάλ ποὺ ἡ σκέψη του εἶναι ὅλη βυθισμένη στὸ χριστιανισμὸ καὶ ἰδιαίτερα στὸν Αὐγου-

στινο, οὔτε τὸν Κιοκεγὼρ (19ος αἰώνας) ποὺ εἶναι δλότελα βιβλικὸς— βλέπομε, ὄχι μὲ δυσκολία, ὅτι πηγὴ τους ἔχουν γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ τους οὐσία τὴ χριστιανικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση καὶ ὄχι τὴν Ἑλληνικὴ τῆς ὁποίας κυρίως ἀκολουθοῦν τὶς μεθόδους.

Στηριζόμενοι σὲ τοῦτες τὶς διαπιστώσεις θὰ μπορούσαμε γενικεύοντας νὰ ποῦμε ὅτι ὅταν ἓνας νεώτερος φιλόσοφος βλέπει τὰ πράγματα μὲ τρόπο ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση, μὲ νέα μάτια, ἡ ἀνάλυση θὰ μᾶς δείξη ὅτι πάρα πολλὲς φορές αὐτὴ ἡ νέα ὄραση ἔχει τὴ ρίζα της στὴ χριστιανικὴ ἀνθρωπολογία, στὸ μεταφυσικὸ ἀνθρώπο ποὺ μᾶς ὁδήγησε νὰ ἀνακαλύψωμε μέσα μας ἡ χριστιανικὴ ἀποκάλυψη. Τέτοια εἶναι καὶ ἡ γνώμη τοῦ Λάϊμπνιτς. Τὸ ἔργο του : «Λόγος γιὰ τὴ μεταφυσικὴ», ὅπου πραγματεύεται τὴν ἔννοια τοῦ τελείου καὶ ἐλευθέρου ὄντος, τοῦ Θεοῦ δηλαδή, αἰτιολογεῖ τὴ θεία πρόνοια, τὸ κλείνει μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια : Οἱ ἀρχαῖοι, λέγει, πολὺ λίγο γνώρισαν τὶς σπουδαῖες αὐτὲς ἀλήθειες· ὁ Ἰησοῦς Χριστός, μόνος αὐτός, τὶς διατύπωσε μὲ τρόπο θεϊκό, ἀλλὰ καὶ τόσο καθαρὰ καὶ οἰκεῖα ποὺ καὶ οἱ πιὸ ἀξέστοι τὶς κατάλαβαν· ἔτσι τὸ Εὐαγγέλιό του ἄλλαξε ἐντελῶς τὴν ὄψη τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων». Δὲν πιστεύει, ὅπως βλέπομε, ὅτι ἔρχεται ἀμέσως μετὰ τοὺς Ἕλληνας, σὰ νὰ μὴ εἶχε ὑπάρξει τίποτε ἀνάμεσα σὲ κείνους καὶ σ' αὐτόν.

Τὸ ἐρευνητικὸ βλέμμα ποὺ ἔρριξεν ὁ Gilson στὴ νεώτερη φιλοσοφία δείχνει, νομίζω, καθαρὰ ὅτι ὁ χωρισμὸς φιλοσοφίας καὶ θρησκείας δὲν ἦταν, ποτὲ σχεδόν, ριζικός, καὶ ὅτι ἡ μεταφυσικὴ τῶν νεωτέρων φιλοσόφων ἔχει ἐπηρεαστῆ ἀπὸ τὴν οὐσία τῆς χριστιανικῆς ἀποκάλυψης πολὺ πιὸ βαθειὰ ἀπὸ ὅσο συνήθως πιστεύομε. Εὐκόλα διαπιστώνομε ὅτι πέρασαν ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ ἀποκάλυψη στὴν καθαρὴ φιλοσοφία φιλοσοφικὲς ἰδέες· ἡ μεταφυσικὴ δέχτηκε λοιπὸν κάτι ἀπὸ τὴ Βίβλο καὶ τὸ Εὐαγγέλιο. Κλασικὸ παράδειγμα πάνω σ' αὐτὸ εἶναι ἡ κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου τοῦ Κάντ, χριστιανικὴ στὴν ἐμπνευσή της, ποὺ ἔρχεται νὰ συμπληρώσῃ τὴν κριτικὴ του τοῦ καθαροῦ λόγου, τὴν ἑλληνικὴ, νὰ ποῦμε, τὴ θεωρητικὴ, τὴ λογικὴ οὐσία τοῦ λόγου. Διαπιστώνομε δηλαδή στὸ βάθος ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ κατανοήσωμε ὅτι τὸ σύστημα τοῦ Ντεκάρτ, λόγου χάρι, ἢ τοῦ Κάντ, ἢ τοῦ Λάϊμπνιτς θὰ εἶχαν συγκροτηθῆ ἔτσι ὅπως εἶναι, ἂν δὲν εἶχαν δεχτῆ τὴν ἐπίδραση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Ὅλα αὐτὰ ἐπιβάλλοῦν νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἐπίδραση τοῦ χριστιανισμοῦ στὴ φιλοσοφία εἶναι πραγματικὸ γεγονός, καὶ καθορίζουν μὲ τρόπο καθαρὸ ἂν ἔχη νόημα

καὶ ποιὸ νόημα ἔχει ἡ ἔκφραση χριστιανικὴ φιλοσοφία. Ἡ πίστη εἶναι πηγὴ πού τροφοδοτεῖ τὸ φιλοσοφικὸ λόγο.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ περασμένου αἰώνα ὁ Γάλλος φιλόσοφος Κόντ ὁ ἰδρυτὴς τῆς θετικῆς φιλοσοφίας πίστευεν ὅτι εἶχε συλλάβει κατὰ τρόπο ὀριστικὸ, μὲ τὸν περίφημο νόμο του τῶν τριῶν σταδίων, τὸ ρυθμὸ τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ πρῶτο στάδιο θὰ ἦταν τὸ μυθολογικὸ, ἡ περίοδος τοῦ μύθου. Ἀκολούθησε ἡ μεταφυσικὴ περίοδος, κατὰ τὴν ὁποία ἡ σκέψη εἶναι λογικὴ, ἀλλὰ ὄχι σὲ ἀναφορὰ πρὸς τὰ πράγματα. Τὴν περίοδο αὕτη διαδέχτηκε στοὺς νέους χρόνους ἡ τρίτη καὶ ὀριστικὴ, ἡ ἀληθινὴ πιά στάση τοῦ πνεύματος ἡ θετικὰ ἐπιστημονικὴ. Μὲ τὸ νόμο αὐτὸ πίστευεν ὁ Κόντ ὅτι ἔκαμε τὸν ἐπικηδεῖο στὴ Θεολογία καὶ τὴ μεταφυσικὴ. Πέρασαν ὅμως πάνω ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τότε καὶ οἱ δύο τους, ὄχι μόνο ἐξακολουθοῦν νὰ ζοῦν ἀλλὰ καὶ ἀναγεωμένῃ ἀνθήσῃ γνωρίζουν.

Πολὺ βιθύτερη εἶναι ἡ σκέψη πού διατύπωσεν ὁ Λέσσιν: «δίχως ἀμφιβολία, εἶπε, οἱ θρησκευτικὲς ἀλήθειες ὅταν ἀποκαλύφθησαν δὲν ἦταν ἔλλογες, ἀλλὰ ἀποκαλύφθησαν γιὰ νὰ γίνουν ἔλλογες». Μ' ἄλλα λόγια ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἦρθε ὡς φιλοσοφία, ἀλλὰ οἱ ἀλήθειες πού προβάλλει μποροῦν νὰ ἐκλογικευθοῦν. Σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἔργο ἀφοσιώνονται οἱ χριστιανοὶ φιλόσοφοι, βάζοντας σκοπὸ τους νὰ ἐκλογικέψουν τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως. Καὶ ἡ μελέτη τοῦ ἔργου τους θὰ μᾶς δείξῃ ποιὸς φιλοσοφικὸς ρυθμὸς τοὺς ἐνέπνευσε τὸ δόγμα, ποιά ἐρωτήματα τοὺς διήγειρε, τί κατεύθυνση καὶ τί μεθόδους ἀκολούθησαν γιὰ νὰ μένουν πιστοὶ στὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας, μὲ μιὰ λέξη τί κέρδιζεν ὁ νοῦς των μὲ τὸ νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ τὴ Βίβλο καὶ τὸ Εὐαγγέλιο, καὶ ποιά εἶναι ἡ φιλοσοφικὴ ὑφὴ τοῦ ἔργου των.

Ἀφοῦ λοιπὸν ὑπάρχει φιλοσοφία στὸ ἔργο τους καὶ ἀφοῦ ὁ χριστιανισμὸς ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπηρεάζῃ ἀκόμη καὶ σήμερον καὶ νὰ ἐμπνέῃ τὴ σκέψη πολλῶν φιλοσόφων ἢ ἔκφραση χριστιανικὴ φιλοσοφία, παρὰ τίς ἀντιρρήσεις τῶν ὀρθολογιστῶν δὲν εἶναι ἀντιφατικὴ, ἔχει νόημα καὶ ἐκφράζει συγκεκριμένον ἱστορικὸ γεγονός. Ὅσο ὁ πιστὸς χριστιανὸς θεμελιώνει τίς βεβαιώσεις του ἀπάνω στὴν ἐσωτερικὴ πεποίθησιν πού τοῦ προσφέρει ἡ πίστη εἶναι ἕνας καθαρὸς πιστὸς, δὲν ἔχει ἀκόμη εἰσέλθει στὴν περιοχὴ τῆς φιλοσοφίας· ἀπὸ τὴ στιγμὴ ὅμως πού ξεχωρίζει ἀνάμεσα στὶς πεποιθήσεις του ἀλήθειες πού μποροῦν νὰ γίνουν ἀντικείμενα ἐπιστήμης, γίνεται φιλόσοφος. Τὰ νέα του αὐτὰ φῶτα τὰ ὀφείλει στὴ χριστιανικὴ θρησκεία, σωστὸ λοιπὸν εἶναι νὰ ὀνομασθῇ χριστιανὸς φιλόσοφος.